

## Trėmimų tyrimai Estijoje: dabartinė padėtis ir perspektyvos

Žodis „trėmimai“ daugumai Estijos žmonių primena dvi didžiausias masines operacijas: 1941 m. birželio trėmimą ir 1949 m. kovo trėmimą. Šios operacijos buvo vienu metu vykdomos visose trijose Baltijos valstybėse. Tas faktas, kad be šių dviejų trėmimo operacijų buvo ir mažesnio masto trėmimų, beveik nežinomas. Nežinoma ir tai, kad 1948-ieji – tai daugybės Lietuvos gyventojų trėmimų metai ir kad tų metų gegužės mėnesį Lietuvoje buvo įvykdyta labai svarbi trėmimo operacija. Nors pastaraisiais dešimtmečiais trėmimų tema buvo daug rašoma, bendras žinių apie šiuos įvykius lygis vis dar palyginti žemas.

Visuomenės susidomėjimas minėtais praeities įvykiais labai sumažėjo. Teisingiau būtų sakyti, kad žmonės šiuos įvykius vertina dvejopai. Viena vertus, atrodo, kad liūdnos ir skausmingos temos mūsų visuomenei nusibodo. Kita vertus, esama nusiskundimų, kad šiai temai skiriama per mažai dėmesio. Jaunimui ši tema nuobodi, o aukos ir jų artimieji kalba apie nepakankamą dėmesį. Tokios būtų bendros tendencijos. Vis dėlto kiekvienais metais nemažai studentų nuširdžiai susidomi šios temos tyrimu. Deja, studentams labiausiai trukdo tai, kad jie prastai moka rusų kalbą, be kurios neįmanoma išsiversti tiriant šias temas.

Ką per pastaruosius dvidešimt metų esame nuveikę Estijos trėmimų tyrimo srityje? Visų pirma paskelbtos tremtinių pavardės. Aktyviausiai šioje srityje pasidarbavo tremti-

nių asociacija „Memento“. Tremtinių sąrašai buvo sudaryti remiantis asmens bylomis. Juose pateikti šie tipiški duomenys: tremtinio pavardė, gimimo data, gyvenamoji vieta trėmimo metu, nutarimo ištremti priėmimo data, ištėmimo vieta ir data, paleidimo iš tremties arba mirties data ir t. t.<sup>1</sup>

Antra, mes turime labai gerą bendrą supratimą apie tai, kaip buvo vykdoma ši operacija, ir apie tremtinių gyvenimą Sibire. O prieš dešimt metų nebuvo taip gerai žinoma, kaip ši trėmimo operacija buvo organizuota arba ką atliko (komunistų partija, Valstybės saugumo (MGB) ir Vidaus reikalų (MVD) ministerijos ir t. t.). XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje, kai tapo lengviau prieinama tam tikrų specialiųjų fondų archyvinė medžiaga, tyrinėtojai pirmą kartą galėjo susipažinti su Estijos komunistų partijos (EKP) archyvine medžiaga. Partijos apskričių komitetų dokumentuose informacijos apie trėmimų organizavimą praktiškai nebuvo. Medžiagos apie trėmimus buvo galima rasti vadinamųjų aukštųjų ešelonų dokumentuose, taigi EKP Centro komiteto arba Maskvos archyvuose. EKP vadovo Nikolajaus Karotammo asmeninius fondus nuosekliai pradėta kaupti tik 1997 m. rudenį ir jie aktyviai naudojami iki šiol. Kadangi archyvai ir juose sukaupti duomenys tapo prieinami visai neseniai, ilgą laiką kalbos apie trėmimus buvo daugiausia paremtos prisiminimais<sup>2</sup>.

Pastebimą trėmimų tyrimo pokytį lėmė 1999 m. Latvijos istoriko Heinricho Strodo

paskelbtas straipsnis apie „Priboj“ operaciją<sup>3</sup>, parašytas daugiausia remiantis Rusijos karo archyvų dokumentais. Tuo pačiu metu Estijos archyvams pagaliau buvo perduoti MVD fondai. MVD dokumentuose atsispindėjo, kaip buvo organizuojama „Priboj“ operacija ir kokias užduotis ši ministerija turėjo atlikti operacijos metu ir t. t. Taigi galima nesunkiai apibūdinti MVD veiklą. Svarbesni ministerijos dokumentai buvo nedelsiant paskelbti žurnale „Akadeemia“<sup>4</sup>.

Kalbėdami apie kitus dokumentų rinkinius turėtume paminėti Hilda'os Sabbo dokumentų rinkinį „Võimatu vaikida“, kuris žinomas Lietuvoje ir Latvijoje<sup>5</sup>. Daugiau panašių didelių dokumentų rinkinių Estijoje skelbta nebuvo. Daugiausia minėto pobūdžio dokumentų paskelbta žurnaluose (pavyzdžiui, „Akadeemia“, „Tuna“, „Kultuur ja Elu“). Estijos nacionalinis archyvas leidžia seriją „Ad Fontes“, kurioje pateikiami MGB metinių pranešimų protokolai, parengti 2-ojo ir 4-ojo skyriaus 1954–1958 m. Tačiau šie dokumentai priklauso jau naujesniam laikotarpiui<sup>6</sup>.

Estijoje paskelbti tik keli moksliniai straipsniai, kuriuose plačiau apibūdintas trėmimo procesas, aprašytas pasirengimas operacijoms, jų vykdymas ir padariniai bei tremtinių gyvenimo Sibire sąlygos. 1998 m. išleistoje Aigi Rahi-Tammo knygoje apie 1949 m. kovo trėmimą daugiausia dėmesio skiriama tik vienai Tartu apskričiai – aprašomi įvykiai, susiję su tos apskrities žmonių trėmimu į Sibirą, ir jų gyvenimas Sibire<sup>7</sup>. Tuo metu buvo labai mažai leidžiama naudotis MVD archyvo dokumentais<sup>8</sup>. 2004 m. A. Rahi-Tammas paskelbė apibendrinantį straipsnį apie visas Estijoje sovietų vykdytas trėmimų operacijas<sup>9</sup>. Straipsnyje lyginami 1941, 1945, 1949 ir 1951 m. trėmimai, pradedant parengiamųjų darbų ir baigiant tremtinių gyvenimo Sibire aprašymu. Straipsnis yra pagrįstas Estijos valstybiniame archyve, Rusijos Federacijos valstybiniame archyve

(GARF) ir Sibiro sričių archyvuose aptiktais dokumentais.

Nors esame paskelbę trėmimų aukų sąrašus, atsiminimų ir mokslinių straipsnių, negalima sakyti, kad ši tema yra išsamiai ištirta. Tiriant trėmimus, be abejo, būtina susipažinti su sistema, kuri buvo sukurta sovietų valdžiai įtvirtinti, ir su represijomis, kurios buvo tos sistemos dalis.

1996 m. Estijos valstybiniame archyve įkūrus Sovietinio laikotarpio tyrimų centrą (kuris žinomas kaip „S-Centras“) ir nustatius svarbesnes tyrimų kryptis, paaiškėjo, kad būtina daugiau dėmesio skirti sovietinių institucijų istorijos studijoms. Iki šių dienų MVD ir MGB bei partijos, kaip pagrindinės sovietų visuomenės institucijos, veiklos mechanizmai estų istorikams tebėra viena svarbiausių tyrimo sričių<sup>10</sup>.

Centrinė valdančioji sovietų valdžios institucija buvo komunistų partija, kuri kontroliavo ir represinius organus. Šiuo atžvilgiu neabejotinai svarbu išskirti įvairius lygmenis, pavyzdžiui, sąjunginį centro komitetą ir žemesnės pakopos respublikinį centro komitetą. Sprendimai neatsiranda patys savaime, juos turi priimti ir įgyvendinti žmonės. Todėl, norint suprasti, kodėl ir kaip viena partija galėjo visus ir viską šalyje valdyti, svarbu pažinti tuos žmones ir struktūras. Iki šiol Estijoje išleistos kelios studijos, suteikiančios bendrą supratimą apie EKP Centro komiteto ir vietinių organizacijų struktūrą, darbuotojus bei funkcijas<sup>11</sup>. Partijos organizacijų dokumentai patvirtina, kad tos organizacijos dalyvavo rengiant ir vykdant represijas Estijoje bei vėliau persekiojant aukas.

Tirdamas Estijos SSR MVD veiklą nemažai nuveikė Valduras Ohmannas<sup>12</sup>. Tačiau reikėtų pripažinti, kad ankstesnio 1940–1960 m. laikotarpio tyrimai suteikia pakankamai gerą bendrą supratimą apie Estijos SSR represinių organų veiklą<sup>13</sup>, o nagrinėti vėlesnį laikotarpį yra sunkiau,

nes nepakanka Estijos archyvuose išsaugotų dokumentų.

Trėmimų tema yra tiesiogiai susijusi su Estijos pasipriešinimo judėjimu ir jo nuslopinimu. Pearu Kuusko atlikta Kovos su banditizmu skyriaus (OBB) 1944–1947 m. veiklos studija pranoksta visus pastaruosiu metu paskelbtus tyrimus<sup>14</sup>. OBB persekiotų asmenų būrį sudarė ne tik „politiniai banditai“ (miško broliai) ir jų pagalbininkai, bet ir visokie „gimtiosios žemės išdavikai“, „vokiečių pardsavėliai“, „šnipai“, „diversantai“, legalizuotieji, repatrijuotieji, sovietų armijos bėgliai bei tarnybos joje vengiantys asmenys ir kiti. Visų išvardytų kategorijų asmenų šeimos nariai taip pat buvo tremiami.

Be to, nuo 1945 m. sausio iki 1947 m. pabaigos OBB, prižiūrimas partijos komitetų, vadovavo po Estijos okupacijos 1944 m. rudenį įkurtiems naikintojų batalionams. Šie kovai su vidaus ir išorės priešais sukurti batalionai, kurių veikloje dalyvavo ir NKVD skyriai, veikė visose apskrityse, didesniuose miestuose bei gyvenvietėse. Naikintojų batalionų pagrindą sudarė partijos, sovietiniai ir jaunųjų komunistų lygos aktyvistai. Vėliau batalionai buvo sustiprinti demobilizuotais kariais ir žemės gavusiais naujakuriais. Per dešimt metų (1944–1954 m.) batalionų narių galėjo būti daugiau kaip 10 tūkst. Dalyvavimas naikintojų grupėje buvo laikomas ištikimybe partijai ir sovietų valdžiai. 2006 m. išleistas dokumentų rinkinys „Naikintojai. Naikintojų batalionai Estijoje 1944–1954 m.“ atskleidžia naikintojų batalionų veiklos turinį. Tai ne tik kariniai veiksmai – dalyvavimas čekistų operacijose, pasalose, žvalgybinėse grupėse, – bet ir nuolatinis teroras prieš galimus „miško brolių“ rėmėjus ir savivalę prieš gyventojus. Atskirų dokumentų apie naikintojų batalionus Estijos archyvuose nėra. Turima medžiaga išsklaidyta po skirtingus fondus<sup>15</sup>.

Paskutinis aktyvios „miško brolių“ kovos etapas buvo 1949–1953 m. Saugumo orga-

nų veiklą lemtingaisiais 1953-iaisiais, kai ir Baltijos respublikose, ir Vakarų Ukrainoje bei Vakarų Baltarusijoje buvo surengtas paskutinis didelis koordinuotas puolimas, nuodugniai išstudijavo Tõnu Tannbergas<sup>16</sup>. Jis tyrinėjo partijos ir saugumo organų veiklą vykdant Maskvos nurodymus ir plačiau nušvietė pirmųjų trijų 1953 m. mėnesių įvykius<sup>17</sup>. Svarbesnius savo tyrimo rezultatus ir pirmą medžiagą apie 1944–1956 m. įvykius T. Tannbergas paskelbė ir rusų kalba rinkinyje „Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)“<sup>18</sup>.

Kalbant apie trėmimų tyrimą būtina pabrėžti keletą Estijos tyrinėtojų uždavinių bei darbo krypčių. 1940–1945 m. okupacijų laikotarpis, apimantis pirmuosius sovietų valdžios metus ir vokiečių okupaciją, išnagrinėtas didelės apimties ataskaitoje anglų kalba „Estija. 1940–1945 m.“ Šią ataskaitą parengė Nusikaltimų žmonijai tyrimo komisija<sup>19</sup>. Ateityje bus išleista kita knyga, kurioje bus tiriamas pokarinės sovietų okupacijos laikotarpis. Pasirodysiančiose ataskaitose taip pat nagrinėjami trėmimai. Jie atskleidžiami įvairiais aspektais: kaip jiems buvo pasiręsta, kas davė nurodymus, kas pakluso nurodymams ir t. t. Šiuo metu knyga sudarinėjama.

Rengtis operacijai „Priboi“ pradėta ministerijose ir joms pavaldžiose institucijose po to, kai Maskvoje 1949 m. sausio 29 d. buvo priimtas SSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 390–138vs dėl trėmimo. Iš trijų Baltijos šalių iš viso turėjo būti išvežta 87 tūkst. „buožių“ ir „liaudies priešų“. Šiame Ministrų Tarybos nutarime buvo reikalaujama, kad MGB organizuotų tremtinių asmenų sulaukymą ir nugabentų juos į geležinkelio stotis. SSRS MVD buvo atsakinga už tremiamų žmonių konvojavimą ir vežimą. Be to, ji dar atsakė už tremtinių apsaugą kelionės metu, už administracinę priežiūrą paskirties vietoje ir tremtinių įdarbinimą Sibire.

Remiantis EKP vadovo N. Karotammo dienoraščiu (laikomu Estijos valstybinio archyvo filiale), galima daryti išvadą, kad nutarimas dėl trėmimų Baltijos šalyse buvo priimtas SSKP CK Politinio biuro posėdyje, kuris įvyko sausio 18 d., vėlai vakare, ir į kurį buvo pakviesti visų trijų Baltijos respublikų pirmieji partijos sekretoriai. Sausio 18 d. posėdis tęsėsi nuo 22.05 val. iki maždaug vidurnakčio. Iš N. Karotammo užrašų, padarytų pasibaigus posėdžiui Maskvoje, matyti, kad po susitikimo Josifas Stalinas pavedė Lavrentijui Berijai išspręsti su trėmimu susijusius klausimus. Tai reiškia, kad L. Berija informavo MGB apie tai, kas turi vykti, visai prieš priimant sausio 29 d. nutarimą<sup>20</sup>.

Yra žinoma SSRS MVD 1949 m. kovo 12 d. direktyva Nr. 00225 dėl šios ministerijos reikalų (paskelbta ir H. Sabbo sudarytame trėmimų medžiagos rinkinyje), bet nenustatyta, kad būtų buvusi išleista panaši MGB direktyva. Tačiau tokios direktyvos turinį galima nuspėti. Estijos istorikai neįstengė atkurti įvykių sekos – nerasta nė vienos direktyvos dokumentinių įrodymų. Vis dėlto tokių dokumentų turinį galima numanyti iš tuometinių įvykių.

Dar neseniai estai karštai ginčijosi, kaip buvo nustatomi tremtinių asmenys. Dažniausiai žmonės teigė, kad galėjo apkaltinti kaimynai, ir tada šeima būdavo įtraukiama į sąrašus. Toks supratimas labai paplitęs. Tačiau Andres Kaharas, 2007 m. Tartu universiteto Istorijos fakultete gynęs disertaciją iš humanitarinių mokslų, joje nurodė konkrečių tremtinių šeimų nustatymo procedūrą. Jis išstudijavo visas iš vienos apskrities – Saaremaa – ištremtų asmenų bylas (jų buvo 363), atidžiai perskaitė ir išnagrinėjo visus tremtinių bylose esančius dokumentus, ypač atkreipdamas dėmesį į datas ir sudarytojų pavardes, ir nustatė, kad, kai būdavo apibrėžtas reikalingas tremtinių asmenų skaičius, jį padalydavo apskritims. Tada apskrities

saugumo skyriai imdavo rinkti įkalčius. Ši procedūra per daug ilgą, kad ją būtų galima išsamiai apibūdinti šiame straipsnyje, bet minėto darbo rezultatai yra svarbūs. Atskirus asmenis arba šeimas įvardydavo Estijos SSR MGB neperžengdama savo sistemos ribų ir neįtraukdama vietos administracijos, partinių struktūrų, milicijos darbuotojų ar aktyvistų. Netiesa, kad kaimynai oficialiai įskųsdavo, ir šeima būdavo ištremiama<sup>21</sup>. Todėl Estijos istorikai ir stengiasi surasti trūkstamus dokumentus ar panašiai atkurti juos pagal kitus dokumentus.

Estijos istorikai peikiami už tai, kad per daug dėmesio skiria faktų ir dokumentų rinkimui, turint omenyje, kad faktus, skaičius, datas mes turime, įvykius žinome, bet kaip tų įvykių metu elgėsi žmonės, ką jie jautė, kaip jiems pavyko išgyventi, kitais žodžiais tariant, žmogiškasis aspektas tyrimuose neatskleistas. Su šia kritika iš dalies galima sutikti. Antra vertus, nuodugniais atminties tyrimais ir atsiminimų kultūra Estija pranoksta kitus. Šį darbą Tartu universitete atlieka etnologai, literatūros mokslininkai, sociologai ir kt. Iki šiol paskelbta daug studijų, kuriose analizuojama atmintis: kaip ir kas atsiminama, kokie veiksniai turi poveikio atminčiai, pavyzdžiui, kaip istoriografija paveikė autobiografinį pasakojimą<sup>22</sup>. Kalbėti apie patirtas represijas yra skausminga, daugelis pasakotojų dar kartą išgyvena anksčiau patirtą traumą<sup>23</sup>. Kančios aiškinimas yra sudėtingiausias vidinis procesas: retrospektyviai tai, kas patirta, gali įgyti daugybę įvairiausių reikšmių, todėl nėra paprasta vertinti atsiminimus ir jais remiantis daryti išvadas<sup>24</sup>. Svarbiausia, kad tyrinėtojai tarpusavyje bendradarbiautų.

Kalbėdami apie istoriją žmogišku veidu arba orientuotą į žmogų, turime vėl susitelkti ties šaltiniais. Kuo turėtume remtis tirdami gyvenimo sąlygas, išlikimo strategiją, elgesį įvairiomis aplinkybėmis? Vėlgi iš esmės

galime pradėti nuo atsiminimų, susirašinėjimo ir dienoraščių. Istorikų požiūriu, viena iš naudojimosi atsiminimais prielaidų yra didelė jų apimtis, nes tai leidžia lyginti ir analizuoti medžiagą, o turint atitinkamus archyvų dokumentus – sudaryti bendrą visumą. Sistemingas atsiminimų kaupimas yra daugiametė Estijos praktika, o tuo, kas surinkta, pasinaudoja ir istorikai<sup>25</sup>.

Asmens bylose ir įvairiose ataskaitose aprašytas kasdienis žmonių gyvenimas ir sąlygos, pavyzdžiui: kokiame kolūkyje arba ūkyje tremtiniai įsikūrė, kokia buvo jų ekonominė padėtis gyvenant Sibire (gyvenamasis plotas, kokiuose kambariuose buvo apgyvendinti ir t. t.). Medžiagos, padedančios atsakyti į šiuos klausimus, dar galima rasti GARF ir Sibiro vietiniuose archyvuose<sup>26</sup>. Ja remiantis tremtinių gyvenimą Sibire galima analizuoti įvairiais aspektais. Tačiau tam tikslui būtina atskirai ištirti tremtyje gyvenančių asmenų tarpusavio santykius, jų santykius su kitų tautybių žmonėmis, su komendantu ir kitais vietos pareigūnais. Kas lėmė suėmimus Sibire, koks likimas laukė į našlaičių namus išsiųstų vaikų – tai tik keli klausimai iš tų, į kuriuos dar turi būti atsakyta. Bus parengtas atskiras, labai sudėtingas skyrius apie grįžimą iš Sibiro į namus ir prisitaikymą prie Estijoje pakitusių aplinkybių.

Panašiai kaip iš istorikų tikimasi, kad jie pateiks kritinę represijų apžvalgą, manoma, jog teisininkai priims kompetentingus teisinius sprendimus dėl padarytų nusikaltimų. Stéphane Courtois, J. Stalino politiką priskirdamas tarptautiniams nusikaltimams, metė tiesioginį iššūkį tarptautinės teisės specialistams<sup>27</sup>. S. Courtois iškeltas problemas Estijoje nuodugniau tyrė Lauri Mälksoo<sup>28</sup>.

1994 m. Estijoje įsigaliojo įstatymas dėl apkaltos pareiškimo nusikaltimus žmonijai ir karo nusikaltimus padariusiems asmenims<sup>29</sup>. Nuo to laiko Estijos saugumo policija ėmė tirti nusikaltimus žmonijai. Buvo iškeltos kelios teismo bylos NKVD pareigūnams, dalyvavusiems trėmimuose ir žudžiusiems „miško brolius“, ir kaltinamieji buvo pripažinti kaltais<sup>30</sup>. Dažniausiai teismuose girdimas pasiteisinimas – „tokia buvo sistema arba tvarka“ – neatleidžia nusikaltėlių nuo bausmės už padarytus nusikaltimus ir nepalengvina aukų kančios. Kalbėjimo tonas reiškiant požiūrį į žmonių mirtį ir kančias, prie kurių prisidėta, turėtų priversti šiuolaikinius žmones apie daug ką susimąstyti.

Praėjo beveik du dešimtmečiai nuo to laiko, kai Estijoje tapo įmanoma tirti sovietines represijas. Šiuo straipsniu siekiama pateikti bendrą trėmimų tyrimo Estijoje apžvalgą. Susipažinimas su sovietų šaltiniais ir kritinis jų vertinimas neišvengiamai užtruko ilgau nei eiliniai žmonės galėjo manyti. Neabejotinas trūkumas yra ribotas Rusijos archyvuose esančių dokumentų prieinamumas. Pastaraisiais metais trėmimų tema buvo nemažai nuveikta, nors tas darbas neapibendrintas – nėra trėmimų, kaip visumos, apžvalgos. Mums reikia atlikti daug specializuotų tyrimų, kad būtų galima įvertinti sovietinių represijų apimtį, jų metodų įvairovę, formas ir padarinius. Represijų politikos poveikis buvo pripažintas visoms gyvenimo sritims, todėl sovietinę erą ir visuomenę reikia aiškinti kaip visumą, taikant tarpdisciplininį metodą ir atsižvelgiant į įvairius aspektus, kurie gali praturtinti mūsų žinias bei suteikti didžiulę patirtį.

## Nuorodos

<sup>1</sup> *Küüditamine Eestist Venemaale* [Trėmimas iš Estijos į Rusiją], 4–6 kn., Tallinn, 1999–2003.

<sup>2</sup> Mes eame paskelbė ir atskirus prisiminimus, ir prisiminimų rinkinius. Rajoninės „Memento“ organizacijos sudarė knygas apie trėmimus apskrityse, kartu sudėjo ir paskelbė sąrašus bei prisiminimus.

Štai keli pavyzdžiai: *Küüditatud 1949 Lääne-Virumaa* [1949 m. Lääne-Virumaa tremtiniai], Rakvere, 1999; Serija: *Sakalamaa ei unusta. Inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. 1–10* [Sakalamaa nepamirš. Žmonių nuostoliai ir represijos nuo 1940 m. birželio 21 d.], Viljandi, 1991–1997; *Sa ära möödu mineviku valust* [Nepraeikite pro buvusį skausmą], I–III, Valga, 2002–2006; H. Sissas, *Meenutused* [Prisiminimai], I–VI, Võru, 1990–2003.

<sup>3</sup> H. Strods, „PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija ‘Krausta banga’ (‘Priboj’) (1949. gada 25. februāris–23. augusts)”, *Latvijas Vēsture*, 1999, 2 (30); H. Strods, M. Kott, „The File on Operation „Priboj”: A Reassessment” [Operācijas „Priboj” byla: Ivertinimas iš naujo], *Journal of Baltic Studies*, 2002, 33.

<sup>4</sup> „Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisesest” [1949 m. kovo mėn. trėmimo dokumentai], sud. V. Ohmann, T. Tannberg, *Akadeemia*, 1999, 3–2000.1.

<sup>5</sup> H. Sabbo, *Võimatu vaikida* [Tylėti neįmanoma], 1–7, Tallinn, 1996–2005. Paskelbta medžiaga yra gauta iš Sovietų Sąjungos Saugumo ir Vidaus reikalų ministerijų, SSKP Centro komiteto ir Politinio biuro. Išleista Rusijoje, plačiau atspindi SSRS represinę politiką.

<sup>6</sup> *Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. IV 1954–1. IV 1955* [Ataskaita apie ESSR Ministrų Tarybos Valstybės saugumo komiteto antrojo kontržvalgybos skyriaus darbą 1954 04 01–1955 04 01], sud. J. Ojamaa, J. Hion, Tallinn, 1997; *Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. aastal*, Tallinn, 1998; *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal*; *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal*, Tallinn, 2000, etc.

<sup>7</sup> A. Rahi, 1949. *aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas* [1949-ųjų kovo trėmimas Tartu ir Tartu apskrityje], Tartu, 1998.

<sup>8</sup> Vidaus reikalų ministerijos medžiagos perdavimo archyvams procesas nebuvo greitas. XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje represuotų asmenų bylos buvo perduotos. Remdamasi tomis bylomis „Memento“ organizacija pradėjo sudarinėti sąrašus. VRM medžiaga buvo perduota 1993 m., keliais etapais. Fondas Nr. 131 (specialiųjų pranešimų medžiaga) buvo perduotas 1995 m., paskui ji

reikėjo sutvarkyti, sudaryti indeksą ir istoriografinę pažymą. Tik 1997 m. tyrinėtojai galėjo pradėti juo naudotis.

<sup>9</sup> 2007 m. šis straipsnis pasirodė ir anglų kalba: A. Rahi-Tamm, „Deportations in Estonia, 1941–1951“, *Soviet Deportations in Estonia: Impact and Legacy. Articles and Life Histories* [Trėmimai Estijoje, 1941–1951 metai. – Sovietų trėmimai Estijoje: Poveikis ir palikimas. Straipsniai ir gyvenimo istorijos], Tartu University Press, 2007, p. 9–54.

<sup>10</sup> Žr., pavyzdžiui, paskutinį straipsnių rinkinį: *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis* [Sovietinė Estija, 1944–1953 metai: Estijos sovietizacijos mechanizmai ir padariniai Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos plėtros kontekste]; *Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15* (22). *Eesti Ajalooarhiiv*, Tartu, 2007. Šiame straipsnių rinkinyje iškeltos ekonominės, kultūrinės ir kitos pokario metų problemos.

<sup>11</sup> *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto organizacinė struktūra 1940–1991 m.], Tallinn, 2005; *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee kohalikud organisatsioonid 1940–1991* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto vietos organizacijos 1940–1991 m.], ed. E. Tärvel, Tallinn, 2005; O. Liivik, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953* [Estijos komunistų partijos Centro komiteto administracinis aparatas 1945–1953 m.], Tartu, 2006.

<sup>12</sup> V. Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö* [Vidaus reikalų ministerijos institucijų kūrimas ir archyvai. Humanitarinių mokslų magistro disertacija], Tartu, 2000. Taip pat žr.: V. Ohmann, „ENSV Siseministeeriumi struktuur ja kaadrid“ [ESSR vidaus reikalų ministerijos struktūra ir darbuotojai], *Tuna*, 2001, Nr. 2, p. 82–89.

<sup>13</sup> Žr.: A. Rahi-Tamm, R. Jansons, P. Kaasik, *Structure and Activity of Security Organs in the Estonian and Latvian SSR* [Estijos ir Latvijos SSR saugumo organų struktūra ir veikla]. Komunistų saugumo aparato Rytų ir Vidurio Europoje vadovėlis, 1944–1989, 2 leid., Varšuva, 2007.

<sup>14</sup> P. Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947* [Vidaus reikalų ministerijos Kovos su banditizmu skyrius 1944–1947 m.], Tartu, 2007.

<sup>15</sup> *Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954* [Sovietų naikintojų batalionai Estijoje 1944–1954 m.], dokumentų santrauka, sud. T. Noormets, V. Ohmann, Tallinn, Riigiarhiiv, 2006.

<sup>16</sup> T. Tannberg, „Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel“ [Apie saugumo organų veiklą pirmaisiais 1953 m. mėnesiais slopinant miško brolių judėjimą], *Akadeemia*, 2005, Nr. 3, p. 554–572.

<sup>17</sup> Apie 1953 m. pokyčius žr.: T. Tannberg, „Lubjanka maršal“ nōukogude impeeriumi äärealasid reformimas. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal [„Lubiankos maršalas“ reformuoja sovietų imperijos pakraščius. Apie Berijos 1953 m. nacionalinės politikos tikslus ir padarinius], *Tuna*, 1999, Nr. 3, p. 22–37; Nr. 4, p. 56–71.

<sup>18</sup> Т.Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): Исследования и документы*, Tartu University Press, 2008.

<sup>19</sup> *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity* [Estija 1940–1945 m. Estijos tarptautinės nusikaltimų žmonijai tyrimo komisijos ataskaitos], Tallinn, 2006. Komisija buvo sušaukta 1998 m. Estijos prezidento Lennarto Meri iniciatyva. Jos tikslas – nustatyti nusikaltimus žmonijai, taip pat Estijos piliečiams, padarytus Estijoje sovietų ir vokiečių okupacijų metais. Ketinama atskleisti nusikaltimus bei už juos pakaltinamus asmenis ir institucijas.

<sup>20</sup> Estijos valstybinio archyvo filialas (ERAF), f. 9607, ap. 1, b. 302, l. 1–3. Apie partijos vaidmenį vykdant trėmimus žr. Meelis Saueauk straipsnį.

<sup>21</sup> Straipsnyje yra nurodyta, kaip buvo atrenkamos tremtinis šeimos ir renkami įkalčiai prieš juos: A. Rahi-Tamm, A. Kahar, „Preparing for the 1949 Deportations, Operation Priboi, in the Estonian S.S.R.“ [Pasirengimas 1949 m. trėmimams. Operacija „Priboi“ Estijos SSR], Estijos „Memento“ asociacijos istorikų konferencija, 2007 m. birželio 16 d., Talinas, 2008, p. 50–67.

<sup>22</sup> Žr.: E. Kõresaar, *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes* [Gyvenimo ideologijos. Kolektyvinė atmintis ir autobiografinis praeities įprasminimas Estijos posovietinio gyvenimo istorijose], Tartu, 2005. Šios knygos 2-ajame skyriuje nagrinėjami sovietų okupacijos padariniai, įskaitant kančias Sibire. Nacionalinis istorinis J. Stalino režimo vaiz-

das iškyla estų atmintyje kaip vienas svarbiausių praeities aiškinimo būdų.

<sup>23</sup> T. Anepaio, „Trauma ja mälu. Mineviku ületamisest repressseeritute kogemuses“ [Trauma ir atmintis. Įveikianti praeitis represuotųjų išgyvenimuose], *Studia Ethnologica Tartuensia* 4. *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale* [Kultūra ir atmintis. Konferencijos medžiaga], Tartu, 2001, p. 198–215; „Eesti mäletab?! Repressiooniteema retseptisoon Eesti ühiskonnas“ [Estija atmena?! Kaip Estijos visuomenė priima represijų temą], *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive* [Etnologinės atminties perspektyvos], Tartu, 2003, p. 206–230.

<sup>24</sup> Žr.: *She Who Remembers, Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories* [Ta, kuri prisimena, išlieka. Estijos moterų posovietinio gyvenimo istorijų aiškinimas], Tartu, 2004; T. Kirss, „Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women's Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations“ [Išlikimas ir tremtis rytuose: 1941 ir 1949 m. į Sibirą ištremtų Estijos moterų gyvenimo pasakojimai], *Journal of Baltic Studies*, 2005, Nr. 1, p. 30–32; A. Rahi-Tamm, „On the Border of Tears and Laughter. Life Histories of Estonian Deportees from the Viewpoint of a Historian“ [Tarp ašarų ir juoko. Estijos tremtinių gyvenimo istorijos požiūriu], *Anthropologie et Sémiotique des camps et des déportations. L'expérience et la narration*. 18.–19.2007, Tartu, *Studia Romanica Tartuensia*.

<sup>25</sup> Jei reikia didesnių duomenų bazių, galima pasinaudoti „Estijos gyvenimo istorijų“ asociacijos surinktomis gyvenimo istorijomis, laikomomis Estijos literatūros muziejaus kultūros ir istorijos archyve, atsakymais į Estijos nacionalinio muziejaus korespondentų atsiųstas apklausas ir kita muziejų surinkta individualia istorine medžiaga. Be to, atsiminimai buvo renkami pagal kelis tyrimų projektus. Žr.: R. Hinrikus, E. Kõresaar, *A brief overview of life histories' collection and research in Estonia. – She Who Remembers, Survives* [Trumpa gyvenimo istorijų rinkimo ir tyrimo Estijoje apžvalga. Ta, kuri prisimena, išlieka], Tartu, 2004, p. 19–34; R. Hinrikus, „Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive“ [Estijos gyvenimo istorijų rinkinys ir tyrimų perspektyvos], *Võim ja kultuur* [Valdžia ir kultūra], sud. A. Krikmann, S. Olesk, Tartu, 2003, p. 191–205.

<sup>26</sup> Asmens bylose yra įvairiausios medžiagos, kaip antai: visokių parodymų, laiškų, sprendimų dėl įdarbinimo ir t. t. Pavyzdžiui, tremtiniai buvo

šaukiami į skubius darbus: dirbti miškuose žiemą, plukdyti sielius pavasarį, dirbti šachtose. Pastaraisiais metais Tartu universiteto profesorius Aadu Mustas daugiausia lankėsi Sibiro archyvuose – jis rašo knygą apie Sibiro estus. Žr.: A. Must, „Eesti jälg Siberi agraarajaloos: eesti kolonistide majanduselust 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul“ [Estai Sibiro agrarinėje istorijoje: apie Estijos kolonistų ekonomiką XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje], *Ajalooline Ajakiri* [Estijos istorijos žurnalas], 2007, Nr. 3/4 (121/122), p. 411–442.

<sup>27</sup> *Kommunismi Must Raamat. Kuriteod, terror ja repressioonid. [Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression]*, ed. S. Courtois etc., Tallinn, 2000.

<sup>28</sup> L. Mälksoo, „Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law“ [Sovietų genocidas? Baltijos valstybėse komunistų vykdyti masiniai trėmimai ir tarptautinė teisė], *Leiden Journal of International Law*, 2001, Nr. 14, p. 757–787; Л. МялксОО, *Советская аннексия и государственный*

*континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве*, Tartu University Press, 2005.

<sup>29</sup> „Inimsusevastaseid kuritegusid või sõjakuritegusid toime pannud isikute kriminaalvastutuse seadus“, *Riigi Teataja* 1994, Nr. 83, article 1447. [Law on Impeachment of Persons Guilty of Crimes against Humanity and War-Crimes].

<sup>30</sup> „Read about trials over the deporters in Martin Arpo. Aegumatuid kuritegusid toime pannud isikute vastutusele võtmine Eestis“ [Impeachment of persons who committed crimes against humanity in Estonia], *Eestlaste küüditamine. Mineviku varjud tänases päevas. Artiklid ja elulood*. [Deportation of Estonians. Past shadows in this day. Articles and Life Histories], Tartu, 2004, p. 161–184. Taip pat žr.: [http://www.kapo.ee/eng\\_yldinfo.html](http://www.kapo.ee/eng_yldinfo.html) Security Police Yearbooks were published (by years) which offer information about the investigation of crimes against humanity in a respective year.